

"Nihayet, 1915-1916'da Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun tehcir edilmesi ile ilgili, her iki tarafın raporlarını inceleyen, dikkatli bir biçimde dengelenmiş, dürüst ve adil bir çalışma yapıldı."

Middle East Policy

1915

Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?

Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih

Guenter Lewy

İÇİNDEKİLER

GUENTER LEWY VE KİTABI	9
ÖNSÖZ	15

I. KISIM TARİHSEL ŞARTLAR

1. BÖLÜM 19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLER.....	25
2. BÖLÜM ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİ	34
3. BÖLÜM 1894-1896 KATLIAMLARI	47
4. BÖLÜM JÖN TÜRKLERİN İKTİDARA GELİŞİ.....	62

II. KISIM BİRBİRİNE MUHALİF İKİ TARİHYAZIMI

5. BÖLÜM ERMENİ İDDİALARI (1): SOYKIRIMSAL TASARI	79
6. BÖLÜM ERMENİ İDDİALARI (2): SOYKIRIMIN UYGULANMASI.....	107
7. BÖLÜM TÜRKİYE'NİN TEZLERİ.....	148

III. KISIM
TARİHİN YENİDEN İNŞASI:
BİLDİKLERİMİZ VE BİLMEDİKLERİMİZ

8. BÖLÜM	
KAYNAKLAR.....	213
9. BÖLÜM	
TEHCİR KARARI.....	243
10. BÖLÜM	
TEHCİR SÜRECİ.....	260
11. BÖLÜM	
YENİDEN İSKÂN.....	330
12. BÖLÜM	
KATLIAMLARIN FAİLLERİ KİMLERDİ?.....	346
13. BÖLÜM	
KURBAN SAYISI.....	363

IV. KISIM
ANLAŞMAZLIĞIN SON DURUMU

14. BÖLÜM	
SONUÇ: TAAMMÜT MESELESİ.....	379
SON SÖZ	
TARİHİN SİYASALLAŞMASI.....	396
ALINTILANAN KAYNAKLAR.....	417
İNDEKS.....	449

1. BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLER

Ermeni tarihi 2000 yıldan daha eskiye uzanır. MS. 301 yılında Ermeniler, Hıristiyanlığı resmî dinleri olarak kabul eden ilk millet oldular; (Gregoryen Kilisesi olarak da bilinen) Ermeni Apostolik ve Ortodoks Kilisesi, yabancıların yönetiminde önemli bir rol oynadı. Son bağımsız Ermeni devleti olan Kilikya Ermeni Krallığı 1375'te yıkıldı ve 16. yüzyılın ilk yarısında, Ermenilerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdi. Ermeniler, Sultan II. Mehmed (1451-1481) tarafından kurulan "millet sistemi" altında, dinî, kültürel ve sosyal özerkliğe sahip oldular. Siyasi yönden, Osmanlı yönetimine itaat etmeyi kolayca kabullenip bu konumlarını 19. yüzyıla dek sürdüren Ermeniler, "millet-i sâdıka" olarak anıldılar.

Zaman içinde İstanbul'da ve diğer şehirlerde yaşayan çok sayıda Ermeni; tüccarlık, bankerlik, zanaatkârlık ve devlet adına mütercimlik ile uğraşarak zenginleşti. Bununla birlikte, imparatorluğun Büyük Ermenistan olarak bilinen doğu vilayetlerinde olduğu kadar, Kilikya veya Küçük Ermenistan denen, Akdeniz'e yakın bazı batı sancaklarında da çoğunluk çiftçilik ile geçinmeye devam etti. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki nüfusuyla ilgili kesin istatistikler mevcut değildir. Fakat genel görüşe göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çoğu kez Ermenistan'ın merkez bölgesi olarak gösterilen altı vilayette (Erzurum, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır ve Sivas) dahi Ermeniler azınlıktaydı. Katliamları izleyen göç ve mübadeleler, sınırların değişmesi ve (başta Lazlar ve Çerkezler olmak üzere) Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan sürülen veya kaçan

Müslümanların kitleler hâlinde imparatorluğa akın etmesi sonucunda Ermenilerin tarihî vatanlarındaki sayıları azaldı. Batı'daki yeni liberal fikirlerin imparatorluğa sızması ve Anadolu'nun Hıristiyan çiftçilerinin sırtındaki yükün artması sonucunda, Ermenilerin imparatorluk içerisinde bağımsız veya en azından özerk bir Ermenistan kurma talepleri destek toplamaya başlamıştı; fakat düştükleri azınlık konumu, bu gayelerini baltalıyordu.

Zaten 19. yüzyılın başlarına dek, Ermeniler herhangi bir sistimli baskıya maruz kalmadılar. Özel vergiler ödemek ve ayırt edici bir başlık takmak zorunda olan bu ikinci sınıf vatandaşların silah sahibi olmaları veya taşımaları yasaklanmıştı; mahkemeler çoğu zaman Ermenilerin şahitliklerini kabul etmezdi; ayrıca en yüksek idari veya askerî makamlara ulaşmaları mümkün değildi. Hıristiyanlar için kullanılan “gâvur” veya “kâfir” gibi sözcüklerin anlamlarında aşağılama gizliydi ve bu kelimeler, Müslümanların genel bakış açısını yansıtıyordu.¹ Yine de Ronald Suny'nin belirttiği gibi, tüm ayrımcılık ve kötü muamelelere rağmen Ermeniler, yüzyıllar boyunca, millet sisteminin sağladığı sınırlı özerklikten dikkate değer ölçüde faydalandılar. “Kilise, milletin başındaki yerini korudu; ticaret veya sanayi ile ilgili becerileri olan Ermenilerin Osmanlı ekonomik düzeninde zirveye tırmanmaları mümkündür; ayrıca eğitim, yardımlaşma ve toplum alanlarında çeşitli kuruluşların gelişmesine izin verildi”. Ermeniler, bu “hoşgörülü ortak yaşama [*benign symbiosis*]” döneminde, Müslüman komşularıyla barış içinde yaşadılar.²

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, Kürtlerle paylaştıkları yaylalarda yaşıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kürt nüfusla ilişkileri bozuldu. Ermeni köylülerin büyük bir kısmı, bir nevi derebeylik sisteminde, Kürt aşiret reislerinin idaresindeki hizmetkârlardı. Yerleşik Ermeniler, koruma karşılığında göçebe Kürtlere kış için

1 Roderic H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *American Historical Review* 59 (1954): 855.

2 Ronald Grigor Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, s. 101.

barınak sağlıyor ve elde ettikleri hasadın yarısıyla ödeme yapıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin güçlü ve müreffeh olduğu dönemde bu düzen gayet iyi işliyordu. Ne var ki imparatorluk parçalanmaya ve yönetim giderek yozlaşmaya başladığında Ermeni köylülerin durumu zorlaştı: maddi güçleri, ne Osmanlı vergi toplayıcılarına her zamankinden daha ağırlaşmış olan vergileri ödemeye, ne de Kürt derebeylerine haraç vermeye yetiyordu. Kürtlere haraç vermeyi reddettiklerinde -pek yardımsever sayılamayacak- aşiretler, çoğunlukla savunmasız Ermeni köylülerine karşı -ölüm, kadınların ırzına geçilmesi ve büyükbaş hayvanlara el konmasıyla sonuçlanan- acımasız saldırılar düzenlediler. Rüşvet aldıkları bilinen memurlar, isteksiz ya da yetersiz olduklarından, durumu düzeltmekte başarısız oldular. Sultan I. Abdülmecit döneminde, 1839 ve 1856 yıllarında hukukun üstünlüğü ve dinî özgürlük unsurlarını tesis etmeye yönelik yapılan ve Türk tarihinde Tanzimat olarak bilinen ıslahatlar, ne avamın ve ne de Ermeni azınlığın içinde buldukları sıkıntılı durumu önemli ölçüde değiştirebildi. 1870 yılı öncesindeki yirmi senelik dönemde, Ermeni cemaatine liderlik eden piskoposlar, Osmanlı yönetimine taşrada görülen haraç, zorla ihtida, yağma ve adam kaçırmaya olaylarını ayrıntılarıyla işleyen 500'ü aşkın muhtıra verdiler.³

1876 Anayasası, tüm milletlere eşit muamele edileceğini açıklıyordu. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in bu anayasayı 1878'de feshetmesiyle otuz yıl sürecek istibdat yönetimi başladı. İçinde buldukları kötü koşulların -kısa zamanda- çok daha kötüleşmesi sonucunda, Ermeniler arasında ulus bilinci gelişti ve devrimci fikirler yayılmaya başladı. Milliyetçi duygular ilk olarak Ermeni diasporasında ve büyük şehirlerde gelişti; aşamalı olarak doğudaki vilayetlere yayıldı. Protestan misyonerler ve okulları, bu radikalleşme sürecinde önemli bir rol oynadılar. Hem devlet hem de Ermeni kilisesi, bu yabancıların ve getirdikleri Batılı fikirlerin yayılmasını

3 Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, s. 39.

engellemeyi denediler; fakat çoğunluğu Amerikalı ve Alman olan misyonierlerin sayısı artmaya devam etti. Bir sayıma göre, 1895'e gelindiğinde, Anadolu'da 878 yerli yardımcının destek verdiği 176 Amerikalı misyonier görev yapıyordu. Bunlar 12.787 üyesi olan 125 kilise ve 20.496 öğrencisi bulunan 423 okul kurmuşlardı.⁴ Her ne kadar misyonierler, devrimci fikirler bir yana dursun, Ermeni milliyetçiliğine dair en ufak bir düşünce bile aşılamadıklarını savunsalar da, Osmanlı yönetiminin duruma bakışı farklıydı. Türkiye hakkında deneyimli ve geniş bilgiye sahip bir İngiliz diplomat olan Charles Eliot, bu konuda şöyle belirtmektedir:

Türkiye'deki Ermenilerin iyi konumlarının dayanağı, büyük ölçüde, büsbütün Doğulu olmaları ve Rumlar ile Slavlarda ortak olan Avrupa kültürü etkisini taşımamalarıydı. Fakat artık bu nitelikleri yok ediliyordu: Avrupai eğitim ve Avrupa kitaplarıyla tanışmışlardı... Türkler, Ermenistan krallığının, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanlarla ilişkilerini kesmeye açıkça niyetlendiği kanaatindeydiler... "İleri, Hıristiyan askerleri, savaşa gidiyor [*Onward, Christian soldiers, marching as to war*]", sözleri bir tören alayını hatırlatan zararsız bir İngilizce ilahidir; fakat itiraf etmem gerekir ki aynı sözler, Türkçeye tercüme edildiklerinde, Hıristiyanların Müslüman yöneticilere karşı ayaklanmaları için bir tür çağrı gibi anlaşılmaktadır; dolayısıyla Osmanlı yönetiminin bu ilahiyi kışkırtıcı bulmuş ve yasaklamış olması hiç şaşırtıcı değildir.⁵

Misyonierler tarafından gönderilen raporlar sayesinde, Anadolu'daki mazlum Hıristiyan kardeşlerinin mutsuz hayatından dış dünya da haberdar oldu. Misyonierler pek tarafsız gözlemciler değillerdi fakat Hıristiyan cemaatinin maruz kaldığı haksızlık ve aşağılamalar da bir o kadar gerçektir. Osmanlı makamlarına gelince, Suny'nin de yazdığı gibi, bunlar "her ne kadar bireysel veya yerel düzeyde kalsa dahi her türlü kültürel uyanış veya direniş gösterisini ulusal bir başkaldırı olarak değerlendirdiler... Türk idareci ve aydınları,

4 Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896*, s. 31

5 Charles Eliot, *Turkey in Europe*, s. 400–402. Ayrıca bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909*, s. 128–29.

Ermenileri, yabancı güçlerle bir olmuş, itaatsiz, yıkıcı ve yabancı unsurlar olarak görmeye başladılar.”⁶

Osmanlı yönetimi, Avrupa'nın Ermenilerin geleceğine gösterdiği yakın ilgiyi, iç işlerine müdahale olarak yorumlayarak bu duruma itiraz etmeye başladı. Avrupalı güçlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflatmak için Ermeni sorununu mazeret gösterdiklerinden şüphelenmek için Osmanlı yönetiminin gerekçesi yok değildi. Özellikle de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bazı Ermeni topraklarını zapt eden Rusya'nın, Doğu Anadolu'da geriye kalan Ermeni bölgelerini ilhak etmek için Ermeni kışkırtmalarını desteklediği seziliyordu.

1876'da Bulgarlar Osmanlı yönetimine karşı ayaklandığında dananın kuyruğu koptu. İsyanın bastırılmasında kullanılan yöntemlere dair raporların Batı'ya ulaşmasıyla, “korkunç Türk” imgesi iyice pekişti. Rus kamuoyu, güneydeki Slavlara yardım edilmesi için feryat etmeye başladı ve 1877 yılının Nisan ayında Rusya, Türkiye'ye savaş ilan etti. Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordusunun başkomutanı Mihail Loris-Melikov bir Rusya Ermenisi idi (asıl soyadı Melikyan idi). Rus birliklerinde birçok Rusya Ermenisi bulunuyordu; Osmanlı'ya ait Anadolu topraklarındaki Ermenilerin, Rus askerlerine rehberlik ettikleri de söyleniyordu. Rusya'nın kendilerini Türk boyunduruğundan kurtaracağını ümit eden Anadolu Ermenileri arasında Rus yanlısı görüşlerin yayıldığı biliniyordu. Tüm bunlar Osmanlı yönetimini telaşlandırdı ve Ermenilerin güvenilirliği hakkında kuşku doğmasına neden oldu. Ermeni milletinin, “millet-i sâdıka” hâlinde, yabancı düşmanlarla ittifak ettiğinden şüphelenilen bir halka dönüşümü böylece tamamlandı. Bundan ötürü, Rus birlikleri geri çekildiğinde, Kürtler ve Çerkezler sınır bölgelerindeki Ermeni köylerini yağmaladılar ve binlerce Ermeni, Rusya'nın Kafkasya'daki topraklarına sığındı. 1894-1896

6 Ronald Grigor Suny, “Empire and Nation: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire”, *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz 1998): 33.

katliamlarının, Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu kati değişime dikkat edilmeksizin anlaşılması mümkün değildir.

Başlarda bazı yenilgilere uğrasa da, Rusya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan tam bir zaferle çıktı. 1878 yılının Ocak ayında İstanbul'a ilerleyen Rus orduları, Kafkasya Cephesi'nde Erzurum'u aldı. 2 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na, Ermeni Patrikliği'nin baskıları sonucunda, Ermenilerin korunmasını amaçlayan bir hüküm eklendi. 16. maddeye göre Bâbiâli, "Ermenilerin, oturdukları vilayetlerin mahallî şartları dolayısı ile muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı" taahhüt ediyordu.⁷ Rus orduları, tatmin edici reformlar tatbik edilene dek Ermeni vilayetlerinde kalacaklardı.

Ayastefanos Antlaşması'nın ağır hükümleri, Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'daki mühim topraklardan ayırıyor; Ermeni sancaklarından Ardahan'ı, Kars'ı, Doğubayazıt'ı ve önemli bir Karadeniz limanı olan Batum'u Rusya'ya veriyordu. Rusların bu edimleri, İngilizlerin, Türkiye'nin Rusya'ya bağlanmasından ve böylece Doğu Akdeniz'deki güçler dengesinin bozulmasından endişelenmelerine neden oldu.⁸ Dolayısıyla Avrupalı güçlerin baskısına maruz kalan Rusya, birkaç ay sonra (13 Temmuz 1878'de) kazançlarını büyük ölçüde indirgeyen Berlin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Rusya'ya bağlı bir Bulgaristan devletinin kurulmasından vazgeçildi; bir Ermeni sancağı olan Doğubayazıt, Türkiye'ye geri verildi ve Batum, bağımsız bir limana dönüştürüldü; Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tekrar teyit edildi; Bosna-Hersek'in ise Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilip yönetilmesine karar verildi. Yeni antlaşma, ayrıca, Rus ordularının Osmanlı topraklarından çıkarılmasını zorunlu kılıyor ve Ayastefanos Antlaşması hükümleriyle öngörülen (ve yeni antlaşmanın 61. maddesinde yer alan) Ermeni ıslahatlarının tatbik edilmesi sorumluluğunu

7 Aktaran Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, s. 27.

8 R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, s. 334.

Avrupa Uyumu'na devrediyordu. Eski bir bakan olan Argyll Dükü George Douglas Campbell'in daha sonraki bir dönemde dediği gibi: "Herkesin işi, hiç kimsenin işi demektir."⁹ İngilizlere Kıbrıs Adası'nı işgal etme hakkını tanıyan 4 Haziran 1878 tarihli gizli Kıbrıs Konvansiyonu'nda, Bâbiâli, Ermenilerle ilgili ıslahatlar yapacağına dair ilave sözler de verdi; fakat tüm bu taahhütler sözde kaldı.

Tüm bu olaylar, Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlığı arttırdı. Sözleşmeler, Ermenilerin beklentilerini yükseltmesine rağmen, etkin bir güvence sağlamadı. Sultan ise Avrupalı güçlerin Türkiye'nin içişlerine karışmaya devam etmeleri nedeniyle öfkeliydi. Küçülen imparatorluğun hayati önem taşıyan bir kısımdaki topraklarda yaşayan Ermenilerle ilgili kaygıları artmıştı ve dolayısıyla, güç kullanmaya artık daha yatkın hâle gelmişti. Ermeniler, Avrupa'nın güç ve hâkimiyet mücadelesindeki piyonlarına dönüştüler.

Bir dizi Ermeni katliamının ardından, büyük bir Ermeni dostu olan Lord James Bryce, Berlin Antlaşması'nın ve Kıbrıs Konvansiyonu'nun Ermenilerin vahim durumu üzerindeki etkisi hakkında 1896'da şöyle yazmıştır:

Şüphesiz, Berlin Antlaşması veya İngiliz-Türk Konvansiyonu hiç imzalanmasaydı, Ermeniler yüzyıllardır olduğu gibi baskı görmeye devam edeceklerdi. Fakat 1895'te içine sürüklendikleri savaş, açlık ve katliam yaşanmayacaktı... Berlin Antlaşması'ndan evvel, ne Sultan'ın Ermenilere karşı özel bir husumeti ne de Ermeni milletinin siyasi emelleri vardı. Ardından, korunmaları için konulan antlaşma hükümleri, hem şüphe ve nefreti Ermenilere yöneltti, hem de Ermenilerin kurtuluş umutlarını yeşertti; karşılığında, yöneticilerin düşmanlığı iyice arttı. İngiliz-Türk Konvansiyonu, Ermenilere İngiltere'den yardım alabileceklerini öğretti ve İngilizlerin müdahalesi, Türkleri iyice hırçınlaştırdı.¹⁰

9 George Douglas Campbell, Duke of Argyll, *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, s. 68.

10 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 524, 523.

Avrupalı güçler, Ermenilerin korunmasını öngören antlaşma hükümlerinin uygulanması için hiçbir şey yapmadılar. Vicdanları rahat etmediğinden, Sultan'ı defalarca kınadılar. Bununla birlikte, bu kınamalar Abdülhamid'in öfkesini kamçulamaktan öteye gitmedi. 1894 Kasımı'nda, Almanya Büyükelçisi'ne dediğine göre, bu adaletsiz baskılar karşısında teslim bayrağı çekip Ermenilere siyasi özerklik tanımaktansa ölmeyi yeğlerdi.¹¹

Rusya'nın Doğu Anadolu'daki menfaatlerinden ve Rusya ile olan sınırların her iki tarafındaki Ermeni devrimcilerden dolayı endişe duyan Sultan, 1891'de gönüllü Kürt süvarilerden oluşan askerî birimlerin kurulmasını buyurdu. Kazaklar örnek alınarak kurulan ve Sultan Abdülhamit'in ismiyle anılan Hamidiye alaylarının, sınır vilayetlerinin savunmasını güçlendirmesi bekleniyordu. Aynı zamanda, Kürtleri denetim altına sokmak amacına hizmet eden Hamidiye alayları, kuruldukları şehirlerdeki eşraf arasından Sultan'ın buyruklarına sıklıkla meydan okuyanlara karşı bir denge unsuru da teşkil ediyordu.¹² 1895'e gelindiğinde Hamidiye, elli yedi alaydan ve muhtemelen yaklaşık 50.000 askerden oluşuyordu.¹³ Bunların saldırganlıkları, yerleşik Müslümanlara da zarar veriyordu, fakat en ağır darbeyi alanlar Ermeni köylülerdi. Onlar için bu yeni silahlı Kürt grupları, köylerinin daha fazla tahribata ve yağmaya maruz kalması demektir. Görünüşe göre, kümes tilkiye emanet edilmişti. 1894-1896 karışıklıklarında Hamidiye alayları, Ermeni nüfusa karşı girişilen taktile katıldı.

1878 yılındaki Berlin Kongresi'ne Ermenileri temsilen katılanlar içerisinde Başpiskopos Mıgırdıç Kırımian, İstanbul'a döndüğünde Ermeni Katedrali'nde verdiği vaazda, önündeki büyük kalabalığa; Berlin'e giderken yanında ıslahat talep eden bir dilekçe, basit bir

11 Almanya Büyükelçisi'nden Berlin'e, 16 Kasım 1894, Johannes Lepsius v. d., haz., *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, cilt 9, s. 203.

12 Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 145.

13 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, s. 10.

kâğıt götürdüğünü, oysaki diğer küçük ulusların -Bulgarların, Sırpların ve Karadağlıların- demir kaşıklar getirdiklerini gördüğünü anlatıyordu. Avrupalı güçler konferans masasına bir “Özgürlük Yemeği” koyduklarında, kaşıklarını bu lezzetli yemeğe daldırmaları ve kendilerine bir parça almaları mümkün olmuştu. Bununla birlikte, Ermenilerin elinde dilekçenin yazılı olduğu kâğıt parçasından başka bir şey yoktu. Bundan dolayı, özgürlük yemeğinden tatma sırası kendilerine geldiğinde, kâğıttan kaşıkları eriyip gitmiş, pişirilenden paylarına düşeni alamadan öylece ortada kalmışlardı. Başpiskopos Kırımyan'ın meşhur vaazının silah (“demir kaşık”) kullanımı için bir çağrı olduğunu anlamak güç değildi.¹⁴ Sonraki yıllarda giderek artan sayıda Ermeni, bu silahlı mücadele çağrısı için harekete geçti.

14 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 29.

2. BÖLÜM

ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİ

Avrupalı güçlerin Berlin Antlaşması'nın koruyucu hükümlerinin tatbik edilmesinde başarısız olmalarından dolayı düş kırıklığı yaşayan ve başta Rumlar ve Bulgarlar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda baskı altında bulunan diğer ulusların başarıları ile yüreklenen genç Ermeni aydınları, silahlı mücadele için örgütlenmeye başladılar. İhtilal hareketi, Avrupa'daki diasporada yeşerdi ve oradan Anadolu'ya geçti. Diğer bir önemli üs, ulusal özgürlük fikrini coşkuyla benimseyen ve giderek genişleyen Ermeni nüfusunun yaşadığı Kafkasya idi. Şair Kamar-Katiba, sınırın diğer tarafındaki Türkiye Ermenilerinin kendilerini müdafaa etmeleri ve işlerini çok uzaktaki Avrupa'ya veya çok yüksekteki Tanrı'ya bırakmamaları için çağrıda bulunuyordu.¹

1880'lerin başlarında, Doğu Anadolu'da birçok gizli cemiyet ortaya çıktı. Bunların liderleri, Abdülhamid'in dayatmacı rejiminin bir sonucu olan kötü muameleden istifade ederek, Ermeni halkının ulusal menfaatlerine ulaşmasının güç kullanımı olmaksızın imkânsız olduğu hususunda direttiler. 1883 yılında, Anavatan Müdafileri adlı bir grup Erzurum'da yakalandı ve üyeleri beş ila on beş yıl hapse mahkûm edildi. Aynı dönemde, Van'da bir başka gizli örgüt olan Ermeni Yurttaşlar Birliği kuruldu. Yönetim tarafından ortaya çıkarılmasının üstüne siyasi hedeflerinde değişiklik yaparak ılımlı liberal görüşü benimseyen bu cemiyet, Marsilya'da

1 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism: 1890-1902*, cilt 1, s. 154.

çıkardığı *Armenia* gazetesinden dolayı Armenakan ismini aldı. 20. yüzyıl boyunca varlığını korusa da, bu grubun etkisi sınırlı oldu.²

1887’de İsviçre’nin Cenevre kentindeki bir grup Ermeni öğrenci, ismini *Hunchak* (Çan) adlı gazeteden alan Hınçakyan Devrimci Partisi’ni kurdu. Hınçaklar, Marksist devrimci Rus düşüncelerinden etkilenmiş olmalarıyla tanınıyorlardı. Öncelikli hedefleri, Türkiye, Rusya ve İran’daki Ermenileri içine alan tarihî Ermenistan’ı diriltmekti; nihai ve asıl amaçları ise, sosyalist bir yönetim kurmaktı. Ermenilerin bağımsızlığa erişmesi için, sözlü ve yazılı propagandanın yanı sıra, gerilla savaşçılarının silahlı mücadelesi de kullanılacaktı. Doğrudan eyleme geçen Rus Narodnaya Volya (Halkın İradesi) devrimcilerinden etkilenen Hınçaklar, siyasal tedhişe başvurarak, muhaliflerini, casus ve muhbirleri bertaraf etmek istediler. Hınçakların parti programının 6. maddesinde şöyle deniyordu:

Yabancı bir güç Türkiye’ye dışarıdan saldırdığında, [Ermenistan’da] genel ihtilal yapma zamanı gelmiş olacak. Parti, iç ayaklanma başlatacak.³

Tabii ki zamanı geldiğinde Türk yönetimi bu programdan haberdar oldu ve I. Dünya Savaşı boyunca Jön Türkler, bu maddeyi Ermeni tehcirinin gerekçesi olarak kullandılar.

1890 Haziranı’nda, Rusya Ermenilerinden oluşan bir grup öğrenci, bütün devrimci kuvvetlerin yeni bir cemiyet altında birleşmesini görüşmek üzere Kafkasya’da bulunan Tiflis’te bir toplantı düzenledi. Uzun ve zorlu oturumların sonunda, Ermeni Devrimci Federasyonu adlı yeni örgüt kuruldu (Türkçeye “Daşnaksutyun” olarak geçen ve “federasyon” anlamına gelen *Dashnaksuthiun*, kısaca Taşnak olarak anılmaktadır). İlk başta Hınçaklar da bu cemiyete katıldılar fakat kısa süre sonra ayrılarak kendi varlıklarını

2 Simon Vratzian, “The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation”, *Armenian Review* 3, No. 3 (Autumn 1950): 12.

3 Aktaran Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, s. 96. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement* başlıklı çalışmasında şöyle özetlemektedir: “Asıl hedefe ulaşmak üzere genel isyan başlatılması için en uygun zaman, Türkiye’nin savaşta olduğu zaman idi” (s. 111).

devam ettirdiler. 1896’da Hınçak Partisi iki muhasım fraksiyona bölündü ve bu ayrılık, partinin etkililiğini kaybetmesine sebep oldu.

Taşnak Partisi, Ermeni cemaatinin esas devrimci örgütüne dönüştü. Taşnakların parti programı, 1892’de Tiflis’teki ilk genel kongrede kabul edildi. Programın ana maddesi şuydu: “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun gayesi, başkaldırarak Türkiye Ermenistanı’nın siyasi ve iktisadi özgürlüğünü sağlamaktır”. Vekillerin çoğunluğunun sosyalist olmasına rağmen, sosyalizm talebinin programa eklenmesinin ulusal davaya zarar verebileceği düşünülüyordu. Anaide Ter Minassian’ın yazdığı gibi, “Sosyalizm adeta Taşnak Partisi’nin vicdanında bir yük olarak kalacaktı.”⁴ Cemiyet, özgür seçimlerle kurulan halkçı demokratik hükümetten, ifade ve toplanma özgürlüğünden, arazisi olmayanlara toprak dağıtılmasından, mecburi eğitimden ve benzeri sosyal ıslahatlardan bahsediyordu. Bu hedeflerine “ihtilal vasıtasıyla” ulaşabilmek için, devrimci çetelerin “halkı silahlandırmasını”, “[Türk] yönetime karşı aralıksız kavganın” teşvik edilmesini ve “hükümet müesseselerinin yağmalanmasını ve harap edilmesini” öngörüyordu. “Hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri, soyguncuları ve her türlü baskı kaynağını yıldırmak için terör silahını kullanma” kararı aldı.⁵

Şu hâlde, Louise Nalbandian’ın belirttiği gibi, tamamı hesaba katıldığında “1892 tarihli Taşnak Programı ile Hınçakların amaç ve faaliyetleri arasında esasi bir fark yoktu.”⁶ Her iki örgüt de hedeflerine ulaşmada silahlı mücadeleyi benimsemişti ve tedhişe başvurmayı (suikastlar düzenlemeyi) kabul ediyordu. Şüphesiz, Hınçaklar açıkça bağımsız bir Ermenistan talep ederlerken, Taşnaklar daha bulanık bir ifade olan “özgür Ermenistan” kavramını tercih ettiler. Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminin gözünde, aralarında önemli bir ayrım yoktu ve her iki düşünce de lanetlenmişti. 1907 tarihli Dördüncü Taşnak Genel Kongresi’nde parti programı

4 Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912)*, çev. A. M. Berrett, s. 12.

5 Aktaran Vratzian, “The Armenian Revolution”, s. 18–19.

6 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 172.

gözden geçirilip değiştirildiğinde ve federatif sistem içerisinde özerk Ermenistan hedefi benimsendiğinde bile, ülke genelindeki yaklaşıma katı bir itimatsızlık hâkim olmaya devam etti; 1908’de iktidarı ele geçirmelerinin öncesinde ve sonrasında, birçok Jön Türk de aynı yaklaşıma sahipti. Ermenistan’ın özerklik talepleri, tam olarak ayrılmaya ve imparatorluğun parçalanmasına açılacak bir kapı olarak değerlendirildi.

Kafkasya ve İran’daki üslerde faaliyet gösteren ve Doğu Anadolu’nun dağlık arazisinden faydalanan Ermeni gerillalarından oluşan topluluklar, Türk askerî birliklerine, jandarma karargâhlarına ve eşkıyalığa karışan Kürt köylerine saldırdılar. Müslüman köylerinde katliamlar gerçekleştirmekle suçlanıyorlardı. İngiliz konsoloslar, düzenli olarak Türk yetkililerin öldürüldüğünü bildiriyorlardı. 1892 Kasım’ının sonlarında, bir Ermeni köylüsü Van valisine suikast düzenlemeye kalkıştı. İngiltere Viskonsülü’nün bildirdiğine göre, sorgulanan köylü, erkek kardeşinin ve köyün rahibi dâhil olmak üzere daha birçoklarının “Ermeni millî davasında bu şekilde büyük yol alınacağı” konusunda kendisini ikna ettiklerini anlatmıştı.⁷

Ermeni köylü sınıfından kişileri silahlı mücadeleye çekmek kolay iş değildi; bu nedenle devrimciler, Ermeni halkında yaygın olan kölelik zihniyetine karşı etkin bir propaganda kampanyası yürüttüler. Arapça kökenli fedai ismiyle anılan ve dava uğruna canlarını vermeye hazır vatanperverlerden oluşan erkeklerin cesaret ve yiğitliklerini vurguladılar. Gerilla gruplarının kendilerinden üstün durumda olan Osmanlı kuvvetlerine karşı kahramanlıkları abartılarak efsaneleştirildi. Bu kahramanların ilahlaştırılması günümüzde devam etmektedir. Örneğin, silahlarını gururla gösteren, acımasız savaşçıların resimleriyle süslenmiş bir kitapta; Amerikalı bir yazar, Osmanlı Türkiyesi’ndeki yurttaşlarını tasvir ederken

7 Viskonsül Devey’den Konsolos Vekili Fitzmaurice’e, 8 Aralık 1892, *British Documents on Ottoman Armenians*, haz. Bilal N. Şimşir, cilt 3, s. 147.

Robin Hood efsanesini anımsatan bir dil kullanmaktadır. Yazarın kaleminden nakletmek gerekirse, Ermeni gerilla toplulukları,

... zulüm altında yaşayan köylüleri korumak için ova ve bayırlarda dolaşır, haksızlıkları çözümler, devrimci adaleti uygular ve halka eziyet edenlerin cezalandırılmasını sağlarlardı... *Fedailer*, Ermeni ihtilalinin en değerli ve en soylu ürünleriydi. Kendilerini halkın davasına adanmışlardı; savaşta korkusuz, kadınlara karşı ince, düşmanlarına karşı sertlerdi ve intikamları feci olurdu. Hayatın zevklerinden vazgeçip ailelerini ve sevdiklerini terk ederek gezgin hayatının mahrumiyet ve çilelerine göğüs geren Ermeni *fedailer*, halkın kurtuluşuna adanmış birer canlı Madağ [dinsel kurban] gibilerdi.⁸

Bilakis, Ermeni ihtilal propagandasının çizdiği Türk portresi, son derece ahlâksız, şeytani ve gaddardı. Türk zulmünden azami derecede istifade eden yüzlerce kitap, risale ve makale, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'da ve ABD'de neşredildi. Nalbandian, bu raporların en azından bir kısmının, Türk mezalimini abarttığına işaret etmektedir.⁹ İngiliz diplomat Eliot'ın da belirttiği gibi, "Kuşkusuz, Türk hapishanelerinde, şiddet ve ihmalin yol açabileceği dehşetlerin çoğu mevcuttu... Hatta falaka gibi sert cezaların serbestçe uygulandığı da şüphe götürmez". Bununla birlikte, Türkler tarafından uygulandığı iddia edilen "şeytanca" ve "tarifsiz" işkence yöntemleri, "çoğunlukla, hastalıklı ve şehvet düşkünü beyinlerin uydurmasıdır. Kimi Ermenilerin maruz kaldıkları hâlde ölmediklerini söyledikleri işkencelerden hiçbir insanın canlı kurtulamayacağı tıbben ispatlanmıştır."¹⁰

Ermeni devrimciler, genel olarak, kitlelerin desteğini almak için giriştikleri büyük uğraşlara rağmen, çoğunluğu apolitik olan köylülerden ve ayrıcalıklı konumlarını kaybetmekten korkan şehirli zengin Ermenilerden bir parça sempati dışında pek bir şey alama-

8 James G. Mandalian, haz. ve çev., *Armenian Freedom Fighters: The Memoirs of Rouben der Minasian*, s. 19–20.

9 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 119.

10 Eliot, *Turkey in Europe*, s. 404–5. Langer, *Diplomacy of Imperialism* başlıklı çalışmasında Eliot için "modern Türkiye konusunda en bilgili ve en sağlıklı yazarlardan biridir" demektedir (cilt 1, s. 325).

dılar. Vahakn N. Dadrian, “Hâkim olan genel görüşe göre, Ermeni nüfusunun büyük kısmı ile dinsel önderleri, devrimcilere karşı idi ve devrimciler, bu nüfus içerisinde yalnızca küçük bir dilim teşkil ediyorlardı” diye yazmaktadır.¹¹ Bu nedenle, kendi halklarına karşı tedhişe başvurmalarına sıklıkla rastlanıyordu. İngiliz konsolosların raporlarında, Ermeni piskoposlara karşı suikast girişimlerinden ve devrimci mücadele masraflarına katkı payını ödemediği veya ihanet ya da muhbirlikle suçlandığı için öldürülen Ermenilere dair çok sayıda örnekten bahsedilmektedir. Marsıvan’dan gelen 27 Mayıs 1893 tarihli bir raporda,

[devrimcilerin] kendi hâlinde yurttaşlara uyguladıkları terörün giderek arttığı ve son zamanlarda muhbir oldukları veya devrime kayıtsız kalarak yeterince desteklemedikleri varsayılarak öldürülenler nedeniyle bölge sakinleri arasında korkunun yükseldiği

bildiriliyordu.¹² Armenakan Partisi’nin önde gelen üyelerinden birinin oğlu, anılarında, “Taşnakların Van Merkez Komitesi’nin, babasını ortadan kaldırmak için tedhişçileri nasıl kullandıklarını” anlatmaktadır.¹³

Taşnak üzerine yazılanlar, idam edilenlerin uzun bir listesini ihtiva etmektedir. Bir Taşnak tarihçisi, “Taşnak grubunun çıkardığı *Droshag* (Bayrak)’ın ilk sayılarında, ölüm cezasına çarptırılanlarla ilgili duyurular bulunduğunu” yazmaktadır.¹⁴ Devrimci adaletin bu şekilde uygulanması tamamıyla gerekçelendirilmişti; daha yakın dönemde bu yöntemi savunan diğer bir yazara göre, “Devrimciler adına intikam alan Başmelek Cebrail’e karşı çıkmak düşünülemezdi. O, günahsız ve kusursuzdu; göklerde iradeyi infaz edendi. Görünmez Cebrail’e kurşun işlemezdi. Masumiyeti sonsuzdu”. Yazar şöyle eklemektedir: Velhasıl, devrimci terör, sadece “halkın

11 Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 69.

12 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 208.

13 Souren Aprahamian, *From Van to Detroit: Surviving the Armenian Genocide*, s. 16.

14 Atamian, *Armenian Community*, s. 276.

emniyetini ve özgürlük davasının ilerleyişini tehlikeye sokan yıkıcı unsurlara” zarar veriyordu.¹⁵

Duruma dair düzenli haber alan gözlemciler, giderek artan ihtilalci faaliyetlere ve sıklıkla savrulan abartılı tehditlere rağmen, Osmanlı rejiminin tehlikede olmadığına kanilerdi. Ermeni militanlar, hem sayıca az hem de kendi içlerinde kavgalı idiler. Amerikalı misyoner Edwin M. Bliss’in yazdığına göre, Ermeniler arasında ezici çoğunluk, her türlü tahrik faaliyetine sert bir şekilde karşı çıkıyordu; genel ayaklanma fikri ise delilik olarak görülüyordu. Bliss, buna rağmen, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında kötü duyuların yükselişe geçtiğini vurgulamaktadır:

1893 yılı boyunca ve 1894 başlarında, Müslüman cemaatini hedef alan düşmanca gösterileri bastırmak için Türk yetkililerin ciddi çaba sarf ettikleri olayların sayısı az değildi.¹⁶

Vilayetlerden panik yaratan raporlar yağmaya devam ettikçe İstanbul’da sınırlar geriliyordu. Özellikle Sultan’ın, giderek artan bir paranoya içinde olduğu söyleniyordu. En ufak baskın veya müsademeyi dahi geniş çaplı bir ayaklanma olarak yorumlayan Sultan’ın olayların bastırılması için alınmasını buyurduğu katı önlemler, Avrupa genelinde kınandı. 1892 yazında, İngiltere’de William Gladstone liderliğinde başa gelen yeni liberal hükümetin Bâbîâli’ye sert bir nota vermesi, vaziyeti iyice alevlendirdi. Birçok vatansever Türk’ün nazarında, Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamak için Avrupalı güçlerle işbirliği yaptıklarına kanaat getirilen Ermeniler, artık, önceden olduklarından çok daha hainlerdi.

Doğu vilayetlerindeki Osmanlı makamları, devrimci kıskırtmalarını bastırmaya giriştiklerinde, suçlu ile masumu ayırt etmek için pek çaba sarf etmediler. 1893 Ocak’ında Marsivan’da devrimci afişlerin ortaya çıkmasının ardından, emniyet güçleri 700’den fazla Ermeni’yi tutukladı. Diğer şehirlerde de en ehemmiyetsiz suçlar yüzünden büyük çaplı tutuklamalar ve hapis cezalarına çokça

15 Mandalian, *Armenian Freedom Fighters*, s. 55–56.

16 Edwin Munsell Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 342.

rastlanıyordu. İngiltere Büyükelçisi, 28 Mart 1894'te Londra'ya gönderdiği raporda şunlardan bahsediyordu: “Yetkililerin zararsız eleştiriler ile etkin tahriki ayırt edememeleri; tutuklamayı bir şekilde gerekçelendirmelerini [sic] sağlayacak bir şeyler bulma umuduyla fark gözetmeksizin gerçekleştirilen tutuklamalara dayalı bir sistem kullanmaları; ifade alırken azımsanmayacak sıklıkla işkenceye başvurmaları; şahsiyetsiz idarecilerin, kişisel düşmanlarını mahvetmek veya gayriresmî ücretler almak yoluyla parasızdırmak gibi amaçlarla mevcut kargaşadan faydalanmaları... asilerin, güvenlik kuvvetlerinin yakalayamayacağı hızla çoğalmalarına neden oluyordu.”¹⁷ Diğer bir İngiliz diplomatın işaret ettiği gibi, “Kürtlere karşı koruma altına alınsalardı; nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları sancaklarda yönetimde adil bir paya sahip olsalardı ve bunun doğal bir sonucu olarak, hem vatandaş hem de birey düzleminde Müslüman komşularıyla eşit muamele görselerdi; Ermeniler, Sultan'ın en çalışkan, en faydalı ve hâllerinden en memnun kulları olurlardı.”¹⁸

1894 yazında, Ermeni devrimciler tarafından desteklenen Sasonlu cefakeş Ermeni köylüleri, Kürt aşiretlerine her zaman ödedikleri haracı ödemeyi reddettiler. Zor kullansalar da köylüler üzerinde hâkimiyet kuramayan Kürtler, Osmanlı yönetiminin yardımını isteyince, düzenli ordu birlikleri gönderildi. Ermeniler, ancak uzun ve çetin bir çarpışmanın ardından ve silah bıraktıkları takdirde affedileceklerine dair söz verilmesi şartı ile teslim oldular. Fakat yaşına veya cinsiyetine bakılmaksızın, çok sayıda köylü katledildi. Hıristiyan misyonerler ve Avrupa büyükelçileri, bu duruma kuvvetli tepki gösterdiler ve Sultan, İngiliz, Fransız ve Rusların katılımıyla bir tahkik heyeti oluşturulmasına ve birtakım ıslahat fikirlerinin gündeme getirilmesine rıza gösterdi.¹⁹

17 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 335.

18 Erzurum'daki Konsolos Vekili Charles S. Hampton'dan, Büyükelçi W. White'a, 23 Mayıs 1891, a.e., s. 67.

19 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s. 27. Hem Fransız hem de İngiliz devletleri 1894 olayları ile bunları takiben yapılan soruşturmalar hakkında kapsamlı raporlar yayınladılar. Bu belgeler, şu çalışmada özetlenmektedir:

Türkler, silahlı Ermeni çetelerinin olayı başlattığı, yollarına çıkan Müslüman köylerinde halka zulmettiği ve bu sebeple, düzeni sağlamak için yönetimin bölgeye asker göndermek zorunda kaldığı hususunda direttiler.²⁰ Kimi yazarlara göre, bu ve diğer vakalar, Ermeni devrimcilerin ve özellikle de Hınçakların, Türk yönetimini -aşırı güç kullanması için- kışkırtarak Hıristiyan dünyasının dikkatini çekmek ve Avrupalı devletlerin müdahale etmelerini sağlamak şeklindeki stratejilerinin bir parçasıydı. “Tahrik iddiası [*provocation thesis*]” denen bu tezi savunan yazarların belki de en tanınmış temsilcisi, tarihçi William L. Langer’dır. Yazar, devrimcilerin “acımasız misillemelere yol açmak ve yabancı güçleri müdahaleye tahrik etmek” için bu tür olayları planlı bir şekilde başlattıklarını öne sürmektedir. Bununla birlikte Avrupalılar, gidişatı, kalıcı ıslahatların gerçekleştirilmesini sağlayacak kadar uzun süre takip etmediler. Elde kalan ise “binlerce masum Ermeni’nin hayatını kaybetmiş ve gerçek bir kazanç sağlanamamış olması” idi.”²¹

Justin McCarthy ve Carolyn McCarthy, aynı iddiayı öne sürdüler:

Ermenilerin Kürt aşiret üyelerine karşı düzenledikleri bu delilik gibi görülen saldırıların tek açıklaması, misilleme katliamlarını fitilleme arzusu olabilir. Bu tür saldırılar, küçük ölçekli isyan hareketlerinin değişmez bir özelliğiydi. Hiç kuşkusuz, güçlü Kürt aşiretlerinden kimselere suikast düzenlerken, Avrupa’nın kalbine dokunacak misillemeler bekliyorlardı. Mesela, 1894 Sason Ayaklanması’nın öncesinde, Bekiran ve Zeydan aşiretlerine saldırılar düzenlenmiş ve bunlar sonucunda Ermeni devrimcilerle Kürt aşiretleri arasında silahlı çatışmalar yaşanmıştı.²²

Yves Ternon, *The Armenians: History of a Genocide*, çev. Rouben C. Cholakian, s. 75–77.

20 Bu görüş, şu yazarlar tarafından da kabul edilmektedir: Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, s. 119; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 203–4.

21 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 158, 164.

22 Justin McCarthy ve Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question*, s. 42. McCarthy’nin raporunda, 1891 yılında Hamidiye alaylarının kurulmasıyla birlikte Kürt şiddetinin artmasından söz edilmektedir; Kürtler, Ermeni köylerine saldırmaya hazırlanmak için Ermenilerin kışkırtmacı saldırılar düzenlemelerine gerek duymadılar. Bkz. Duguid, “The Politics of Unity”, s. 147; Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 160.

Ermeni tezini savunanların büyük bir kısmı, tahrik iddiasını reddetmektedir. Richard Hovannisian’a göre, “Bu iddiayı ileri sürenlerin yeterli kanıtları yoktur.”²³ Suny, Langer’ın ve takipçilerinin, “devrimin amaç ve gerekçelerini ciddi biçimde saptırdıklarını” ileri sürmektedir. Yazar, tahrik iddiası kurulurken “kaynakların hatalı okunduğunu, Ermeni direnişinin sebeplerinin yabana atıldığını ve Türklerdeki Ermeni tehdidi algısının nedenlerinin üzerine yeterince durulmadığını” öne sürmektedir.²⁴ Robert Melson’ın gözünde, tahrik iddiası, “Olayları başlatanların algılarını, faaliyetlerini ve şiddete yatkınlıklarının bağımsız niteliğini yok saymaktadır. Sultan’ın niyetini, Ermenilere bakışını veya Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin Ermeni tehdidinin abartılmasını muhtemel kılan bağlamını araştırmak” konusunda başarısızdır.²⁵ Melson’ın Ermeni meselesi üzerine bir kitabının önsözünde, Leo Kuper, tahrik iddiasının Ermenileri “kendi yıkımlarına sebep olan unsurlar olarak gösterdiğini [ve] Yahudilerin Üçüncü Reich’e karşı uluslararası bir komplo düzenlediklerine inanan Nazi ideolojisiyle paralellik gösterdiğini” iddia etmektedir.²⁶

Bu tepkilerle, gereksiz yere savunma çabasına giriştiklerine inanıyorum. Ermeni devrimcilerin kullandıkları taktikleri dikkate almak, Türk makamlarının kötü niyetlerinin yahut fiiliyatının yok sayılması veya mazur görülmesi anlamına gelmez. Ermeni tarafının zayıflığı göz önüne alındığında, büyük güçlerin (özellikle de İngiltere ve Rusya’nın) müdahalesi, Ermeniler için her zaman önem taşımıştır. En azından bazı Ermeni devrimcilerin böyle bir müdahaleyi sağlamaya niyetli oldukları, söz konusu olayların çağdaş gözlemcileri tarafından belgelenmiş ve dile getirilmiştir. Mesela “dilbaz bir ihtilal yanlısı”, İstanbul’daki Robert Koleji’nin

23 Richard G. Hovannisian, “The Critic’s View: Beyond Revisionism”, *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 381.

24 Suny, *Looking toward Ararat*, s. 98–99.

25 Robert Melson, “A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896”, *Comparative Studies in Society and History* 25 (1982): 495, 486.

26 Robert F. Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Önsöz, s. XI.